

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 340.1+378.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2019.3.01>

Наталія Анатоліївна Бондар,

Сумський національний аграрний університет;

 <https://orcid.org/0000-0001-8036-9083>,

e-mail: ashatana2010@ukr.net

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ (ПРАВНИЧОЇ) ОСВІТИ В 30–40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто історико-правові особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в довоєнний період на території сучасної України, а також стан нормативно-правового забезпечення освітнього процесу у вищих навчальних закладах. Проаналізовано генезис української юридичної (правничої) освіти й охарактеризовано стан підготовки юридичних кадрів для державних органів. Висвітлено деякі особливості системи університетської освіти та уніфікаційної політики радянської влади. Окреслено недоліки та переваги розвитку юридичної (правничої) освіти в досліджуваний період.

Ключові слова: юридична (правнича) освіта, радянська модель вищої освіти, університетська юридична освіта.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Юридична (правнича) освіта¹ є запорукою побудови правової держави, а якісна юридична (правнича) освіта забезпечує принцип верховенства права в державі. Сьогодні у зв'язку з проведенням реформ у всіх сферах суспільного життя, а також у судовій системі, прокуратурі, юстиції та інших державних органах корисним буде історичний досвід підготовки юридичних кадрів для державних органів.

Сьогодення юридичної (правничої) освіти позначене трансформаційними процесами, що детермінуються важливістю дослідження історичного розвитку української юридичної (правничої) освіти та впливом окремих історичних факторів на її сучасний стан. Запропоноване дослідження присвячене аналізу й особливостям генезису української юридичної (правничої) освіти довоєнного періоду.

¹ Тут і далі терміни «юридична освіта» та «правнича освіта» застосовуються як синонімічна пара.

Стан дослідження проблеми

Деякі аспекти цієї проблеми досліджувалися в дисертаціях Л. В. Головій [1], Н. М. Коротенко [2], У. М. Парпан [3], проте вони стосуються лише загальних засад розвитку вищої освіти довоєнного періоду. Питання розвитку юридичної (правничої) освіти були предметом окремих досліджень, зокрема Ю. С. Шемшученка [4].

Загалом питання становлення юридичної освіти тією чи іншою мірою висвітлені як сучасними науковцями, так і радянськими дослідниками, зокрема колективом науковців під керівництвом В. І. Пітова [5]. Їхні праці присвячені історії окремих юридичних факультетів, науковим закладам, що здійснювали підготовку юристів, розвитку юридичної науки, а також персоналіям правників, які крім юридичної діяльності займалися також педагогікою діяльністю та залишили вагомий слід в юридичній науці. Однак дослідження загальних історико-правових особливостей розвитку юридичної (правничої) освіти в 30–40-х роках ХХ століття на сьогодні відсутні.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкрити основні аспекти розвитку юридичної (правничої) освіти в довоєнні роки. Поставлена мета конкретизується в таких *завданнях*:

- висвітлити особливості системи університетської юридичної освіти й уніфікаційної політики радянської влади в цій сфері;
- розкрити стан підготовки юридичних кадрів і нормативно-правового забезпечення освітнього процесу у вищих навчальних закладах.

Наукова новизна дослідження

Уперше висвітлено особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в 30–40-х роках ХХ століття, а також проаналізовано генезис української юридичної (правничої) освіти й охарактеризовано стан підготовки юридичних кадрів для державних органів у зазначений період.

Виклад основного матеріалу

Одним із періодів історико-правового розвитку адміністративно-правового регулювання діяльності у сфері вищої освіти, запропонованих Л. В. Головій, є період реорганізації державних органів управління й уніфікації адміністративно-правового регулювання вищої освіти (1930–1959 рр.), що окреслений докорінним реформуванням вищої освіти на основі посилення командно-адміністративного регулювання та поглибленням бюрократичного централізму в освітній галузі [1, с. 7]. Звичайно, це мало великий вплив на формування та розвиток юридичної (правничої) освіти того періоду.

Як уже зазначалося, реорганізація вищої освіти мала свої особливості, зокрема замість вишів широкого профілю створювалися спеціалізовані, а керівництво ввиралося відповідним наркоматам і відомствам.

Так, за статистичними даними, до реорганізації діяли лише 4 соціально-економічні навчальні заклади, після реорганізації їх нараховувалось уже 14 [5, с. 148]. Довоєнний період розвитку вищої освіти характеризувався також тим, що з боку органів влади більше уваги приділялося розвитку технічної та педагогічної освіти.

12 липня 1930 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про реорганізацію вузів і втузів і передачу їх у відання відповідних наркоматів», основою якої став поданий комісією проєкт мережі індустріальних, сільськогосподарських, соціально-економічних, транспортних, медичних і художніх інститутів [5, с. 146]. Однак така кількість вузів свідчила про намагання радянської влади через систему вищої освіти сприяти поширенню більшовицької пропаганди в комуністичному вихованні студентської молоді. Процес формування радянської системи вищої освіти виявився досить довгим і складним. За період її розвитку складалося так, що університети, зазвичай, підпорядковувалися бажанням політичної верхівки, а не запитам соціуму [3, с. 109].

Нові галузеві виші засновувалися також шляхом об'єднання споріднених факультетів, відділень і спеціальностей різних навчальних закладів. На базі юридичних факультетів Харківського, Київського й Одеського інститутів народного господарства виник Харківський інститут права і радянського будівництва ЦВК УСРР [5, с. 147]. У червні 1933 р. його було перейменовано на Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва і права, який підпорядковувався Всеукраїнському центральному виконавчому комітету. Інститут забезпечував юридичними кадрами радянський апарат і органи юстиції. 1 липня 1937 р. він отримав нову назву – Харківський юридичний інститут. У 1930–1937 рр. на його базі діяли підготовче відділення з денною та вечірньою формами навчання, факультет радянського будівництва, правовий (судовий), господарчо-правовий (ліквідовано в 1933 р.), міжнародний (ліквідовано в 1933 р.) факультети й заочне відділення. Інститут займався підготовкою юристів широкого профілю для роботи в судах, прокурорських і слідчих органах, адвокатури, нотаріаті тощо [6, с. 9].

Певне уявлення про розвиток вищої освіти в довоєнний період можуть дати такі статистичні дані: в УСРР у 1928 р. було 37 інститутів, у 1929 р. – 38, у 1930 р. – 42, у 1931 р. – 155, у 1932 р. – 165, у 1933 р. – 190. Отже, кількість інститутів за цей час зросла більш ніж у п'ять разів. Статистика свідчить, що 1930 р. став переломним у розгортанні мережі навчальних закладів [5, с. 159]. Однак зростання кількості вищих навчальних закладів не позначилося на юридичній освіті. На початок 1930-х років на теренах України навчальні заклади з підготовки юридичних кадрів були фактично відсутні. Водночас потреба державних органів у висококваліфікованих кадрах у

сфері юриспруденції стала досить актуальною, про що свідчать такі статистичні дані: в 1936 р. 75 % прокурорів, суддів, слідчих мали нижчу і середню освіту, лише 11 % прокурорів, 9 % слідчих і 3 % суддів мали вищу освіту. Крім того, Харківський інститут права і радянського будівництва ЦВК УСРР за 5 років свого існування випустив лише 90 спеціалістів, а у 1935/1936 навчальному році на факультеті навчалось усього 200 осіб [5, с. 170].

Не покращилася ситуація і на кінець 1930-х років, про що свідчить стаття А. Чепцова, надрукована в журналі «Советская юстиция». Так, у 1938 р. завершили навчання в юридичних інститутах і Всесоюзній правовій академії та направлені на судову й іншу роботу всього 420 молодих спеціалістів-юристів. З них розпочали роботу: членами верховних судів союзних і автономних республік – 16 осіб, членами обласних судів – 52 особи, народними судьями – 44 особи, членами колегій захисників – 72 особи, нотаріусами – 21 особа, на педагогічній роботі (директорами та викладачами правових шкіл) – 16 осіб; направлено до аспірантури – 72 особи. Також А. Чепцов зазначав, що з ухваленням «сталінської Конституції» необхідно було в найближчі 2–3 роки ліквідувати юридичну неграмотність серед працівників юстиції та збільшити кількість осіб, які мають вищу юридичну освіту [7, с. 26].

Через те, що для особового складу працівників юстиції катастрофічно не вистачало фахівців з юридичною освітою, на VI з'їзді працівників юстиції було ухвалено рішення про створення заочних юридичних курсів. Підготовка фахівців на таких курсах здійснювалася за трьома циклами: судовим, господарсько-правовим та циклом радянського будівництва. До заочного навчання допускалися всі громадяни СРСР, які досягли 17-річного віку, мали виборчі права та освітню підготовку для вступу до ВНЗ. Для різних категорій працівників юстиції встановлювалися різні строки підготовки – від 1,5 до 4 років. Навчання було платним [8].

Наведені факти не могли не вплинути на освітню політику радянської влади, тому 5 березня 1935 р. була ухвалена постанова ЦВК СРСР (№ 2) та РНК СРСР (№ 389) «Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти». Цей нормативно-правовий акт містив низку ключових моментів, які вплинули на подальший розвиток юридичної (правничої) освіти УСРР:

1) для підготовки фахівців на керівні посади органів суду, прокуратури, слідства та держарбітражу була заснована Всесоюзна правова академія при ЦВК СРСР та у її складі Вищі академічні курси;

2) навчання на юридичних факультетах було подовжено до 4 років;

3) на базі Харківського інституту права і радянського будівництва засновано Харківський юридичний інститут;

- 4) збільшено обсяги прийому на правничі факультети;
- 5) для підготовки та перепідготовки працівників районів організовано школи підготовки і курси перепідготовки правових працівників (усього таких шкіл планувалося створити 31, з них 4 в УСРР, 20 в СРСР та по 1 в інших радянських республіках);
- 6) відкрито набір до аспірантури в кількості 70 осіб, з них квота в 15 осіб встановлювалась для УСРР;
- 7) встановлено грошове забезпечення слухачів окремих елементів системи правової освіти¹.

23 червня 1936 р. була ухвалена постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою»². Ця постанова закріплювала суттєві нововведення щодо прийому у вищі навчальні заклади, встановлювала вимоги щодо організації навчального часу і навчальної роботи, компетенції та відповідальності керівництва вищої школи, а також вимоги щодо порядку й дисципліни у вищій школі.

Відповідно до зазначеної постанови право на вступ до вищих навчальних закладів і на безоплатне навчання мали всі громадяни Радянського Союзу обох статей віком від 17 до 35 років, які мали атестат про закінчення повного курсу середньої школи й успішно витримали встановлені для вступу іспити. Для вступу потрібно було скласти іспити з російської мови (письмовий твір), граматики, літератури (у вишах, де викладали іншими мовами, – іспит із цієї мови), політграмоти, математики, фізики, хімії, а також з 1937 р. – іноземної мови (англійської, французької, німецької). Для вступу на юридичний факультет потрібно було додатково скласти іспит з історії та географії³. Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 11 липня 1940 року № 1228 «Про правила прийому до вищих навчальних закладів» ці вимоги були спрощені. Для того, щоб вступити на юридичний факультет, потрібно було скласти іспити з історії народів СРСР, географії, російської мови та літератури (у вишах, де викладання велося не російською мовою, – з мови викладання)⁴.

¹ О мероприятиях по развертыванию и улучшению правового образования : постановление ЦИК СССР от 05.03.1935 № 2, СНК СССР № 389. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=32622#034794365575412245> (дата звернення: 01.05.2019).

² О работе высших учебных заведений и о руководстве высшей школой : постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 23.06.1936. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4080.htm (дата звернення: 01.05.2019).

³ Там само. Абз. 2 п. 2 розд. I.

⁴ О правилах приема в высшие учебные заведения : постановление ЦК ВКП(б), СНК СССР от 11.07.1940 № 1228. Пункт 6. URL: <http://lawru.info/dok/1940/07/11/n1194650.htm> (дата звернення: 01.05.2019).

Одночасно із стаціонарними вищими навчальними закладами наприкінці 1920-х років у республіці поширилася заочна освіта, яка з часом стала важливим каналом підготовки кадрів без відриву від виробництва. Історія цієї форми навчання майже до 1938 р. рясніє всілякими реорганізаціями та перебудовами. Недостатність належного досвіду призводила до безперервних пошуків найбільш доцільних форм організації заочного навчання [5, с. 180].

Введення заочної освіти передбачало вирішення питання підготовки кваліфікованих кадрів без відриву від виробництва та за короткі строки, але налагодити цю систему досить швидко не вдалося. Вище заочне навчання на початку свого існування мало такі недоліки: відсутність єдиного керівництва заочною системою освіти; відсутність єдиних правил прийому, адже студенти приймалися на навчання протягом року; різні строки навчання; відсутність штатних викладачів; незабезпеченість підручниками, посібниками й іншими методичними матеріалами; відсутність заліково-екзаменаційних сесій (студенти складали іспити шляхом виконання письмової роботи).

Зазначені заходи допомогли на початок 1940-х років дещо вирішити гостру потребу радянських органів у кваліфікованих юридичних кадрах.

19 вересня 1932 р. було ухвалено постанову ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах», метою якої було об'єднати теоретичну освіту з виробництвом і закріпити якісні показники навчання разом із заохоченням студентів у навчальній роботі [5, с. 165].

Уже в 1938 р. були затверджені однотипні для всіх університетів країни навчальні плани. Особливість їх полягала в тому, що вони мали риси університетської освіти, яка спиралася на широку науково-теоретичну базу. Остаточо було визначено структуру навчального плану: загальнотеоретична підготовка, загальноспеціальна підготовка та на останніх курсах підготовка зі спеціальності. У планах передбачалися курси за вибором [9, с. 30].

Для виконання положень, передбачених законодавством того часу, всі інститути перейшли на 6-денний навчальний тиждень. Було встановлено 50 навчальних тижнів на рік із зимовими та літніми канікулами, заняття починались і завершувались в один і той самий час. Крім того, для студентів 1 та 2 курсів були встановлені обов'язкові навчальні заняття не більше 30 годин на тиждень, для 3–4 курсів – не більше 24 годин, а для 5 курсу – не більше 18 годин.

Досліджуваний період характеризувався гарною теоретичною підготовкою та майже повною відсутністю практичної складової навчального процесу. У подальшому це призвело до «теоретизації» освітнього процесу, що позначилося на якості підготовки кадрів, а також

до формування свідомості радянського юриста, побудованої на марксистській ідеології.

Погоджуючись із думкою В. Є. Ходакова, потрібно зазначити, що на початку 1938 р. склалася вітчизняна система університетської освіти. Після приєднання до України західноукраїнських земель до цієї системи увійшли Львівський і Чернівецький університети. Всього на початок 1938/1939 навчального року в УРСР нараховувалося 129 вищих навчальних закладів [9, с. 30].

Розвитку наукових досліджень сприяло введення нової системи вчених ступенів і учених звань і порядку їх присудження.

У контексті уніфікаційної політики впродовж 1932–1941 рр. було ухвалено цілу низку постанов, розпоряджень і наказів, які регламентували та приводили до єдиної форми навчальний процес у вищих навчальних закладах. Основними для відновлених університетів стали постанова ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах» і постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 р. «Про роботу вузів і про керівництво вищою школою». Виконання положень цих постанов призвело до розробки стабільних навчальних планів, визначення чіткого графіку навчального процесу, затвердження лекцій, лабораторних і практичних робіт основними формами проведення навчальних занять, зростання значення виробничої та педагогічної практики студентів, введення єдиної системи оцінювання. Все це суттєво вплинуло на покращення навчального процесу в університетах, підвищило якісну підготовку фахівців [2, с. 12–13].

У 1937 р. було створено Харківський юридичний університет на базі Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва і права, який існував у Харкові з 1933 р. У цей же час почали діяти Харківський філіал Всесоюзного юридичного заочного інституту, а в Києві Український філіал Всесоюзної заочної правової академії (1939 р.). З середини 1930-х років у республіці було вирішено повернутися до університетської форми освіти. Відкрилися державні університети в Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. У складі Київського державного університету з 1935 р. знову почав працювати юридичний факультет. У 1939 р. до системи вищої юридичної освіти республіки було включено також юридичний факультет Львівського державного університету у зв'язку з возз'єднанням Західної України з Українською РСР [4, с. 21].

У той же час, як зазначає Ю. С. Шемшученко, в якісному аспекті розвитку юридичної освіти в Україні в цілому були притаманні регресивні тенденції. В юридичних вишах панували псевдонаукові теорії Вишинського. Створена Сталіним атмосфера свавілля, страху та беззаконня придушувала всяку творчу думку. За таких умов процвітали

догматизм і некритичне коментаторство репресивного за своєю суттю законодавства. Багато сил забирала боротьба з лівими та правими ухилами, буржуазним націоналізмом. Викладачі-юристи не уникнули й необґрунтованих репресій. Усе це негативно позначилося на рівні підготовки кадрів для правоохоронних органів і наукової роботи [4, с. 21].

Висновки

Напередодні Другої світової війни в Україні склалася система університетської юридичної (правничої) освіти на базі Київського, Харківського, Львівського, Одеського та Чернівецького університетів. Радянська модель вищої освіти окресленого періоду зарекомендувала себе як система, яка супроводжувалася репресіями та свавіллям влади, нав'язуванням марксистської ідеології та беззаконням у всіх сферах суспільного життя, що позначилося на освітній діяльності юридичних факультетів. У 30–40-х роках ХХ століття були наявні дві протилежні тенденції: з одного боку, повернення до університетської юридичної освіти, нормативне закріплення й упорядкування навчального процесу, збільшення кількісних показників підготовки юристів для різних галузей народного господарства; з іншого боку, реорганізація низки вищих навчальних закладів, у тому числі тих, які у своєму складі мали юридичні факультети та виникли в незалежній Україні після 1917 р., а саме Київський український народний університет і Український державний університет у Кам'янці-Подільському, та необґрунтовані сталінські репресії, нав'язування марксистської ідеології.

Список бібліографічних посилань: 1. Головій А. В. Організаційно-правові засади надання освітніх послуг вищими навчальними закладами України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 16 с. 2. Коротенко Н. М. Університетська освіта в радянській Україні (1933–1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2010. 19 с. 3. Парпан У. М. Правова природа вищої освіти в Україні: теоретико-правовий вимір : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2018. 473 с. 4. Шемшученко Ю. С. Вибране. Київ : Юрид. думка, 2005. 592 с. 5. Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917–1945 рр.) / відп. ред. В. І. Пітов. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. 396 с. 6. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804–2004 / редкол.: В. Я. Тацій, В. В. Сташис, М. І. Панов та ін. Київ : Ін Юре, 2004. 120 с. 7. Чепцов А. Распределение окончивших юридические вузы на работу. *Советская юстиция*. 1938. № 22. С. 26–27. 8. Седов. Заочное юридическое образование для работников юстиции. *Еженедельник советской юстиции*. 1929. № 22. С. 509–511. URL: http://elibr.uraic.ru/bitstream/123456789/3650/1/sovetskaya_yustitsiya_1929_22.pdf (дата звернення: 01.05.2019). 9. Ходаков В. Е. Высшее образование в Украине: взгляд со стороны и изнутри. 2-е изд. Херсон : ХНТУ, 2006. 338 с.

Надійшла до редколегії 01.07.2019

Bondar N. A. Historical and Legal Features for the Development of Legal (Law) Education in 30-40s of the XX Century

Historical and legal features for the development of legal (law) education in the pre-war period on the territory of modern Ukraine, as well as the state of regulatory provision of the educational process in higher educational institutions have been studied. The genesis of Ukrainian legal education has been analyzed and the state of training of legal personnel for state authorities has been characterized. Some features of the University education system and unification policy of the Soviet government have been highlighted. The disadvantages and advantages of the development of legal education in the studied period have been outlined.

It has been substantiated that on the eve of the Second World War there was the system of University legal education in Ukraine, which emerged on the basis of Kyiv, Kharkiv, Lviv, Odesa and Chernivtsi Universities. The Soviet model of higher education of the outlined period proved itself to be a system which was accompanied by repression and arbitrariness of the authorities, imposition of Marxist ideology and lawlessness in all spheres of public life, which affected the educational activity of law faculties.

There were two opposite tendencies in 30s and 40s of the XX century: on the one hand, the return to University legal education, the normative consolidation and streamlining of the educational process, the increase in the quantitative indicators of the training of lawyers for various sectors of the national economy; on the other hand, the reorganization of a number of higher educational institutions, including those which had law faculties and emerged in independent Ukraine after 1917, namely the Kyiv Ukrainian People's University and the Ukrainian State University in Kamianets-Podilskyi, and unjustified Stalinist repression, the imposition of Marxist ideology.

Key words: legal (law) education, Soviet model of higher education, University legal education.

